

EKA arhitektuuri konserveerimise ja restaureerimise täiendkoolituse kursuse lõputöö

AJALOOLISE KÜLAPLANEERINGU RESTAUREERIMISE PROBLEEMID.

Saaremaa, Lääne-Saare vald, Kärdu-Paimala näitel.

Mikk Mutso

2015

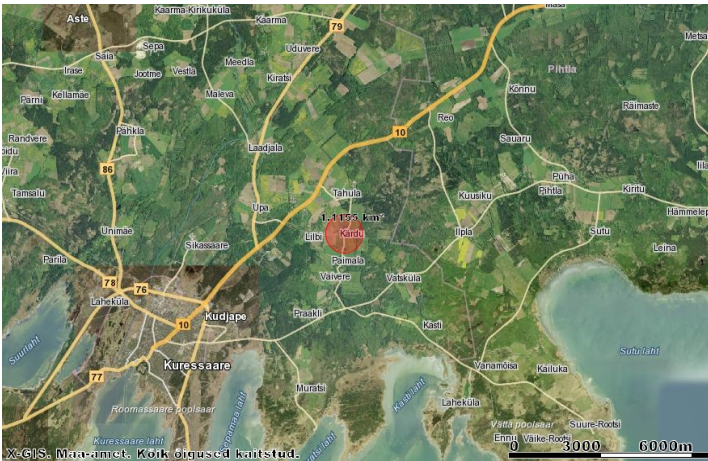
sisukord

<u>sissejuhatus</u>	<u>3</u>
<u>ajalooline ülevaade</u>	<u>5</u>
<u>väärtused</u>	<u>26</u>
<u>materjalikasutus ja tehniline seisukord</u>	<u>27</u>
<u>säilitamise ettepanekud</u>	<u>38</u>
<u>kokkuvõte</u>	<u>39</u>
<u>kasutatud kirjandus ja allikmaterjalid</u>	<u>40</u>
<u>lisad</u>	<u>41</u>

Eesti loodus, keel ja kultuur on kõik enam-vähem ühevanused.

Valdur Mikita: mikroetnos. Sirp 12.12.2014

Sissejuhatus

1. Asukohaplaan

Objekti liik ja alusandmed

Kärdu-Paimala kaksik-küla (ill 2) on kuulunud **Praakli riigimõisale** (rootsi k Brackelshof, saksak BrakelsHoff). Tänase haldusjaotuse kohaselt asub Lääne-Saare vallas (Endine Kaarma vald) (ill 1).

2. Situatsiooniplaan

Valiku põhjendus

2012 a Eesti Vabaõhumuuseumi juhitud INTERREG IVA raames teostatud rehemajade inventuuris osaledes sattusin Kärdu külla esimest korda. Traditsioonilise **sumbküla planeeringuga asum võlus oma kompaktsuse ja hästi säilinud kiviaedadega palistatud külatanumatega**. Kui Muhus Koguva ja Saaremaal Leedri on hästi tuntud ajaloolised külad, siis Kärdu oli tundmata.

Tähelepanuväärne on, et viies õues leidub siin kivist paargu või saun või sepikoda või nende kombinatsioon (ill 3). Üks, ($5,8 \times 8,5 = 50 \text{ m}^2$) teistest **silmapaistvama ja edevama kujundusega Villema paargu** (ill 4) on kaardimaterjalile tuginedes ehitatud vahemikus **1836-1852**. Ei ole riiklik mälestis.

3. Asendiplaan, punasega märgitud kivipaargud.

4. Krundiplaan, punasega märgitud Villemi paargu.

Ajalooline ülevaade

Miks koostati mõisamaadest põhjalikke kaarte?

1864. aastal esimest korda väljaantud Balti Eraseaduses defineeriti rüütlimõis ja sätestati selle miinimumsuurus. Eestimaal pidi rüütlimõis olema vähemalt 150 tiinu (selle hulka ei kuulunud heina- ja karjamaad). Liivimaal oli minimaalnõudeks 300 tiinu (selle hulka ei loetud veekogusid, soid ja muid kõlbmatuid maid). Kolmandik sellest pidi olema hea põllumaa (sks k *Brustacker*). Saaremaal loeti rüütlimõisaks mõisa, mille pindala oli vähemalt 162 tiinu ja kolmandik sellest oli hea põllumaa.

Tiin ehk **tessatin** ehk **dessatiin** (vene десятина) on vana pindalaühik. 1 tiin on 2400 ruutsülda või 6 tallinna vakamaad (1,0925 hektarit).⁽¹⁾

Nendele minimaalmääradele mittevastavad mõisad kanti maaraamatusse maakohtadena (rahvapärastelt poolmõis). Mõisad, mis küll ei vastanud kehtestatud suurusemääradele ja oleksid pidanud olema poolmõisa staatusega, kuid olid varem kinnistatud maaraamatusse (Saaremaal 1819, Liivimaal 1860 ja Eestimaal 1856), rüütlimõisa õigusi siiski ei kaotanud. Seetõttu võis mõni poolmõis olla mõnikord suurem rüütlimõisast. Poolmõisad võisid koosneda nii mõisa-(sks k *Hofsländ*) kui talumaast(sks k *Bauerland*) või mõlemast. Poolmõis(sks k *Landstelle*) ehk maakoht oli väikese pindalaga põllumajanduslikult iseseisev mõis, kuid sellel puudusid rüütlimõisa õigused.⁽²⁾

Riigimõis ehk **kroonumõis** oli riigi omandisse kuulunud mõis. Riigimõisa valitsesid riigi poolt määratud ametnikud, kelle ülesandeks oli tootmise juhtimine ja riigitulu tagamine või riigi poolt valitud riigirentnikud, kes maksid riigile rendist.

Vanimad **riigimõisad** kujunesid välja endistest **ordu**, **kloostri**, **piiskoppide** ja **maahärrade ametimõisatest**. Põhiliselt tekkisid riigimõisad Eesti aladel 16. sajandi teisel poolel pärast Liivi sõda.⁽³⁾

Riigi tulude vähenemisega tõttu alustas Rootsi kuningas Karl X Gustav vastavalt Rootsi riigipäeva otsusele 1655, vaatamata mõisnike vastuseisule, mõisate reduktsiooni ehk neljandikreduktsiooni. Kuid sellest jäi riigikassa täitmiseks väheseks. Karl XI algatusel otsustas Riigipäev 1680 suure reduktsiooni kasuks, mis Eesti aladel toimus põhiliselt 1685–1688. Mõisate taasriigistamisega suurenes riigimõisate arv Eesti aladel 17. sajandi lõpuks 460-ni ja riigitulu mitmekordistus. 1690 jagas Rootsi Balti valdused Eesti ja [Liivi distriktiks](#).

Rootsi riigivõim määras kindlaks **riigimõisate** talupoegade koormised. 1681 kaotati Liivimaa ja 1687 Eestimaa riigimõisates kroonutalupoegade **pärisorjus eraõigusliku omandi mõistes**, kuid **säilis sunnismaisus** ja seotus mõisaga. Riigimõisa rentniku ja talupoegade suhted reguleeriti reglementidega Liivimaal 1691 ja Eestimaal 1696. Reglementide alusel sai talupoeg õiguse esitada kaebusi rentniku ja kohalike võimukandjate peale kuni kuningani välja.

Riigimõisate talupoegade õigused Rootsi aladel tõid leevendust ka ülejäänud mõisate talupoegadele, stabiliseerisid olukorda ning kindlustasid talupoegade maakasutus- ja pärimisõigust praktikas. Rüütlimõisatega võrreldes olid riigimõisad tavaliselt tagasihoidlikumalt välja ehitatud.

1) <http://et.wikipedia.org/wiki/Tiin> 23.04.2015

2) <http://et.wikipedia.org/wiki/Poolmõis> 23.04.2015

3) <http://et.wikipedia.org/wiki/Riigimõis> 23.04.2015

Maastiku-üksused e partientsid

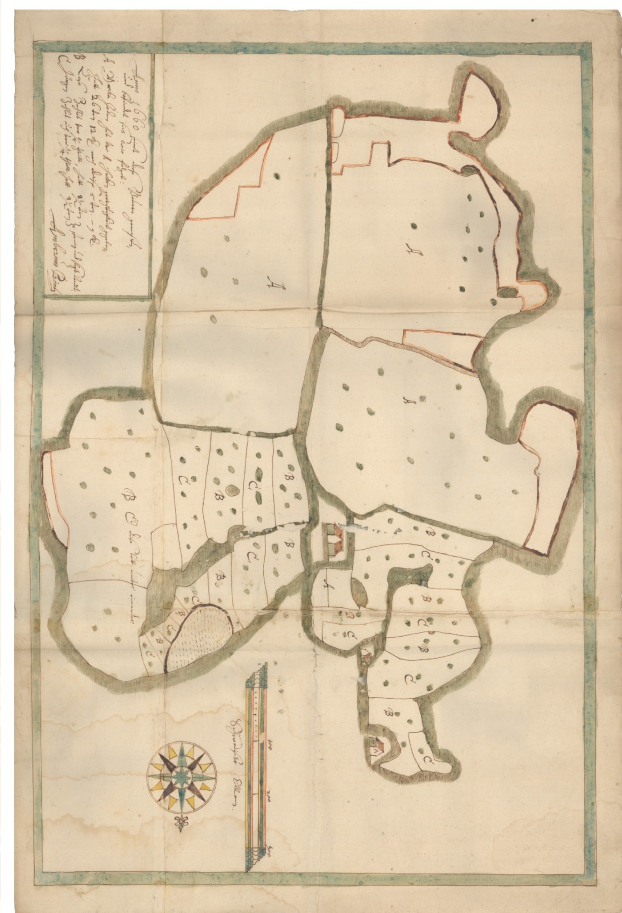
Päraldiste ehk **pertientside** (põllud, heinamaad jne) loetelu on olnud **läänikirjade** lahutamatu osa. Näiteks Koguva Scmuulide esivanemale Hanskenile antud läänikirjas seisab, et:

/../, ja veel ühe väikese heinamaa Muhu soos igasuguste kasude ja hüvedega, nagu need on nimetatud või võivad nimetatud saada, nagu haritud ja söötis põldudest, niitudest, arudest, karjamaadest, heinamaadest, meekorjemaadest, mesipuudest, järvedest, ojadest, vetest, jõgedest, võsamaadest, alemaadest, kalapüügikohtadest, linnupüügikohtadest ja kõigest, millele nimetatud Hanskenil ja tema pärijatel võib õigus olla, /../⁽⁴⁾

Tegemist on tõenäoliselt ainsa tänaseni originaalis säilinud läänikirjaga, mis on antud eestlasele. Kuni pole leitud protokoll nr 1389, võib lugeda 1532a. Liivi ordumeistri Wolter von Plettenbergi poolt välja antud Hanskeni läänikirja 1389.a antud õiguste ülekordamiseks.⁽⁵⁾

Praakli riigimõis.

Mõisa vakusena on kaartidel märgitud kaksikküla ja lisaks kaks lahustükki, millest osa on välja märgitud mõisamaa ja osa on märgitud külamaa. Praakli mõisa varaseim teadaolev kaart on 1660.aastast (ill 5).

5. 1660 a Praakli mõisasüda

4) Enn Tarvel „Koguva Hanskeni läänikirj“ 1972, lk 110.

5) Endel Priidel. Koguva ajalugu. Tallinn, 2001, lk 82.

SPECIELLER GEOMETRISCHER PLAN
 von dem in dem LIEFLÄNDISCHEN GOVERNEMENT der PROVINCE OESEL und dem
 dahigen CARMELEN'SCHEN KIRCHSPIEL belegenen
Krons Guthe Brackrisshoff

Es wie, welches in dem Jahre 1801 von denen bey dem Engländischen Vizeköniglichen und des vereinigten
 Landes Regierungen, Exzellenz angeordnet gewordenen Krons Landwiesen genau gemessen sind
 nach vollständiger Abrechnung der bisherigen Gemeinheiten eine Ausweisung der wüstheden verma-
 ssenen Krons Mäts, in Begleitung der Meßherren conformant. Derselben Regeln in dem Jahre
 1801 und 1802 reguliert und je wie diese Regulierung von 18. Januar 1793 bestätigt worden ist.
 Gouverneur de Sinsien, Sinesien Wapen, unter dem 6. Februar 1793 bestätigt worden ist.
 Ausgeführt nach, Befehl des in Amte des vereinigten Landes Regierungen Exzellenz kaiserlichen Raths, und, des, in Landwieser
 Exzellenz vereinigten Regierens im Jahre 1803.

Die Krons Guthe Brackrisshoff, je wie, gleich nach der Messung und gemessen
 Ausweisungen der gegentheiligen Land, Messen reguliert worden ist.

I. Ländereien des Holzes

An Gehölzen etc.	1 St.	2 St.	3 St.	4 St.	5 St.	6 St.	7 St.	8 St.	9 St.	10 St.	11 St.	12 St.	13 St.	14 St.	15 St.	16 St.	17 St.	18 St.	19 St.	20 St.	21 St.	22 St.	23 St.	24 St.	25 St.	26 St.	27 St.	28 St.	29 St.	30 St.	31 St.	32 St.	33 St.	34 St.	35 St.	36 St.	37 St.	38 St.	39 St.	40 St.	41 St.	42 St.	43 St.	44 St.	45 St.	46 St.	47 St.	48 St.	49 St.	50 St.	51 St.	52 St.	53 St.	54 St.	55 St.	56 St.	57 St.	58 St.	59 St.	60 St.	61 St.	62 St.	63 St.	64 St.	65 St.	66 St.	67 St.	68 St.	69 St.	70 St.	71 St.	72 St.	73 St.	74 St.	75 St.	76 St.	77 St.	78 St.	79 St.	80 St.	81 St.	82 St.	83 St.	84 St.	85 St.	86 St.	87 St.	88 St.	89 St.	90 St.	91 St.	92 St.	93 St.	94 St.	95 St.	96 St.	97 St.	98 St.	99 St.	100 St.
An Gehölzen etc.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100
An Gehölzen etc.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100

II. Ländereien des Bauern

An Gehölzen etc.	1 St.	2 St.	3 St.	4 St.	5 St.	6 St.	7 St.	8 St.	9 St.	10 St.	11 St.	12 St.	13 St.	14 St.	15 St.	16 St.	17 St.	18 St.	19 St.	20 St.	21 St.	22 St.	23 St.	24 St.	25 St.	26 St.	27 St.	28 St.	29 St.	30 St.	31 St.	32 St.	33 St.	34 St.	35 St.	36 St.	37 St.	38 St.	39 St.	40 St.	41 St.	42 St.	43 St.	44 St.	45 St.	46 St.	47 St.	48 St.	49 St.	50 St.	51 St.	52 St.	53 St.	54 St.	55 St.	56 St.	57 St.	58 St.	59 St.	60 St.	61 St.	62 St.	63 St.	64 St.	65 St.	66 St.	67 St.	68 St.	69 St.	70 St.	71 St.	72 St.	73 St.	74 St.	75 St.	76 St.	77 St.	78 St.	79 St.	80 St.	81 St.	82 St.	83 St.	84 St.	85 St.	86 St.	87 St.	88 St.	89 St.	90 St.	91 St.	92 St.	93 St.	94 St.	95 St.	96 St.	97 St.	98 St.	99 St.	100 St.
An Gehölzen etc.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21																																																																															

1836 a kaardil (ill 6) on kujutatud Praakli mõisa maid ja Kärdu-Paimala vakusekülade maid üheskoos. Maade eraldusjoon on välja märgitud. Lisaks on kujutatud kaks lahustükki.

Praakli mõisamaade piires on märgitud järgmised maastikuüksused e partientsid:

BRACKELSHOF

1. Moisa Mets
2. Metza allune Saat / Metsa esine Saat („alune“ tähistab lokatsiooni „eespool“)
3. Moisa Koppel
4. Metza allune Pöld
5. marri Puu Taggune Pöld
6. Sallo mae allune Pöld
7. -
8. Koppeli Pöld
9. Wellja Pöld

LAHUS TÜKK I

10. Kurro Soo (zum Hofe gehörig)

LAHUS TÜKK II

11. Laugi Arro Nieth (zum Hofe gehörig)

7. 1836 a_LVVA.6828.4.368 leht 1_fragment

1836 a kaardil (ill 7) on külaes märgitud majapidamisi üldiselt. **Ei ole täpsustatud hoone kuju ega orientatsiooni, ei ole märgitud abihooned.** Veidi täpsemalt on kujutatud maastikuüksuseid.

19. saj I poole kaardil (ill 8) on nimetatud järgmised maastikuüksused e partientsid:

BRAKELSHOFF

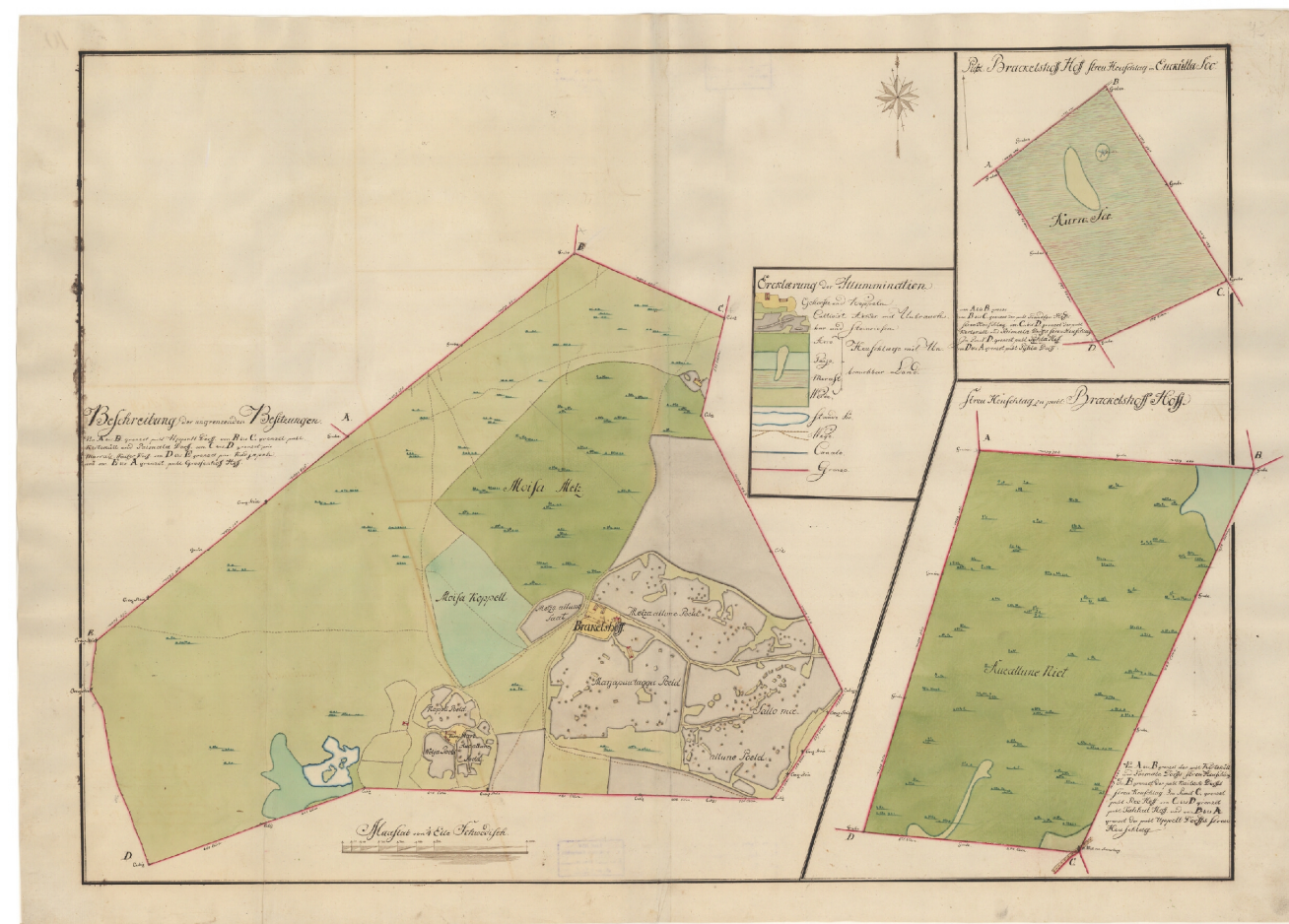
1. Moisa Mets
2. Metza allune Saat
3. Moisa Koppel
4. Metza allune Poeld
5. Marjapuu tagga Poeld
6. Sallo ma Allune Poeld
6. **Türni Mart**
8. Koppli Poeld
9. Welja Poeld
10. Aue allune Poeld

LAHUSTÜKK I

11. Pila Soo / 1852 Pihla mets

LAHUSTÜKK II

12. Aueallune Niet

8. 19.saj esimene pool (vahemikus 1836-1852), Praakli mõisa maade kaart

9. 19. saj I pool

19.saj esimene pool, Praakli mõisasüda ja mõisamaad selle ümber (ill 9). Vasakul erandlikult nimeliselt märgitud talukoht Tärni (Jürni ? Türsi ? Jürsi ?) Mart.

Muinsuskaitseameti registris on sissekanne aastast 1973:

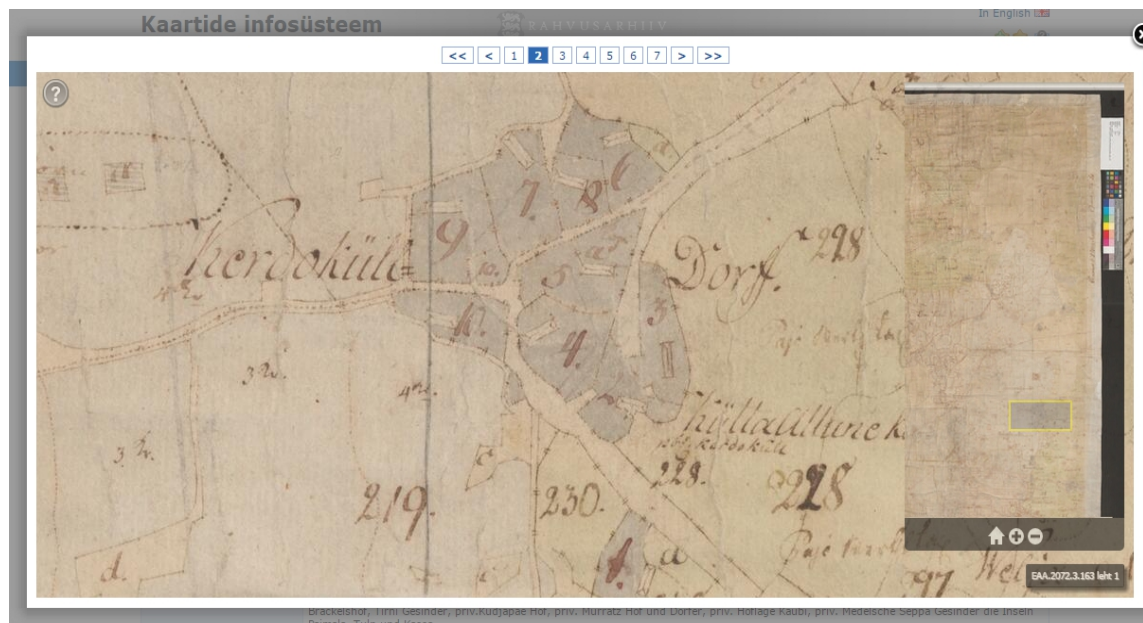
PRAAKLI mõis (Prackelshof). Riigimõis. Kuressaare k/n, Kaarma kolhoos (Kaarma kihelkond). Kõik hooned hävinud. Peahoonest alles madal vare[ill 10], millest järeldeb, et ehitus oli ühekordne väike kivihoone. Park puudus, oli vaid väheseid puid peahoone ümbruses. Kaasajal kõik lõplikult metsistunud. Külastatud ja pildistatud 1973.a.⁷

10. Madal vare, mis Praakli mõisa peahoonest järel. Veljo Ranniku fotokogu

7) <http://register.muinas.ee/public.php?menuID=photolibrary&action=view&id=6405> 24.04.2015

Kärdu-Paimala

11. 1788.a. Kärdu kaart.⁽⁸⁾

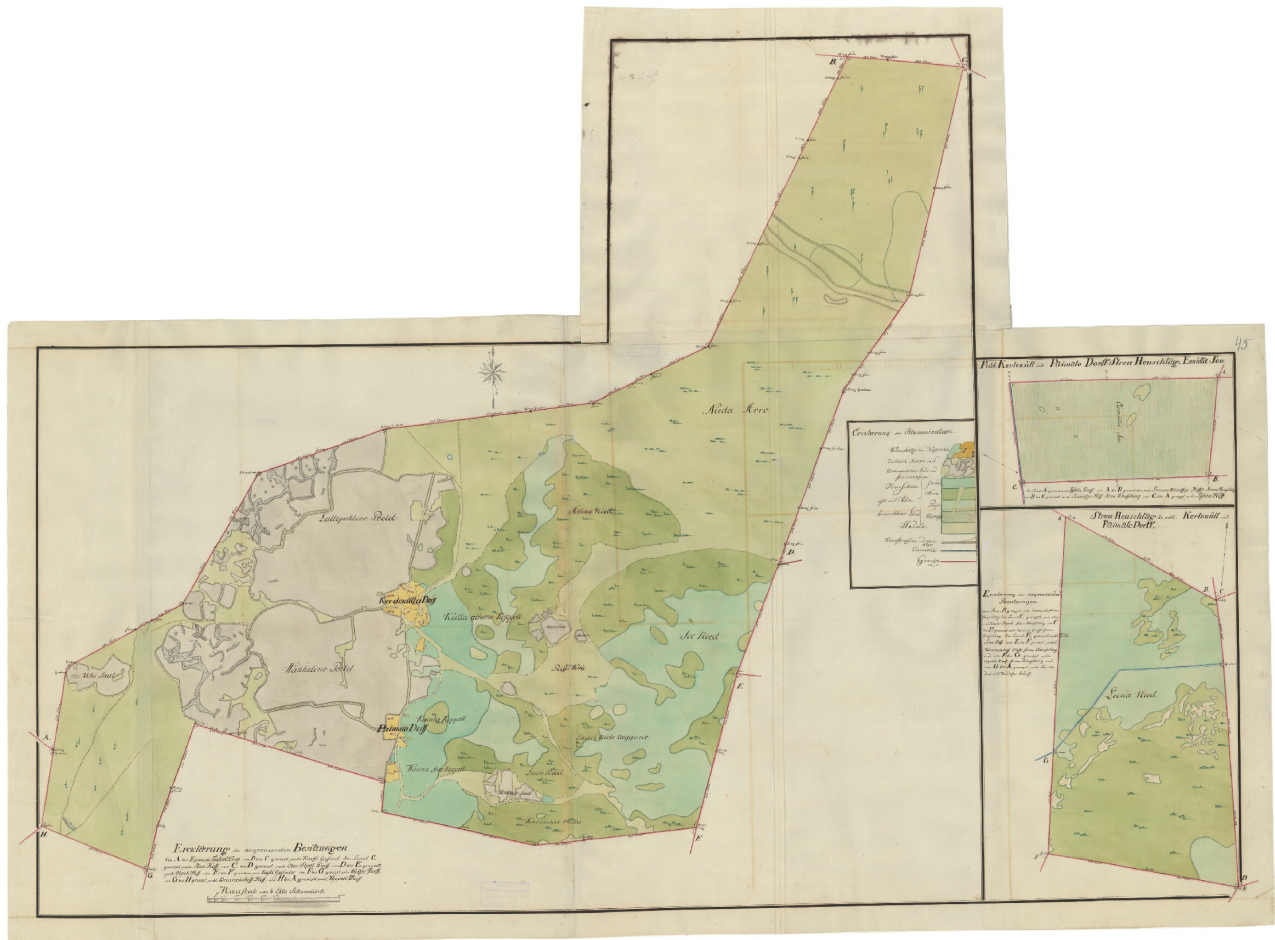
1788.a. kaardil on Kärdukülas 10 (ill 11) ja Paimalas 5 suitsu. Abihooneid ei ole kujutatud, kuid eluhooned on asetatud ja orienteeritud selliselt, nagu 19.saj alguse kaardil. Kõlvikutele on antud numbrid, kuid ei ole märgitud suuruseid, mis on läänimõisakaartidel antud mürdarvudena.

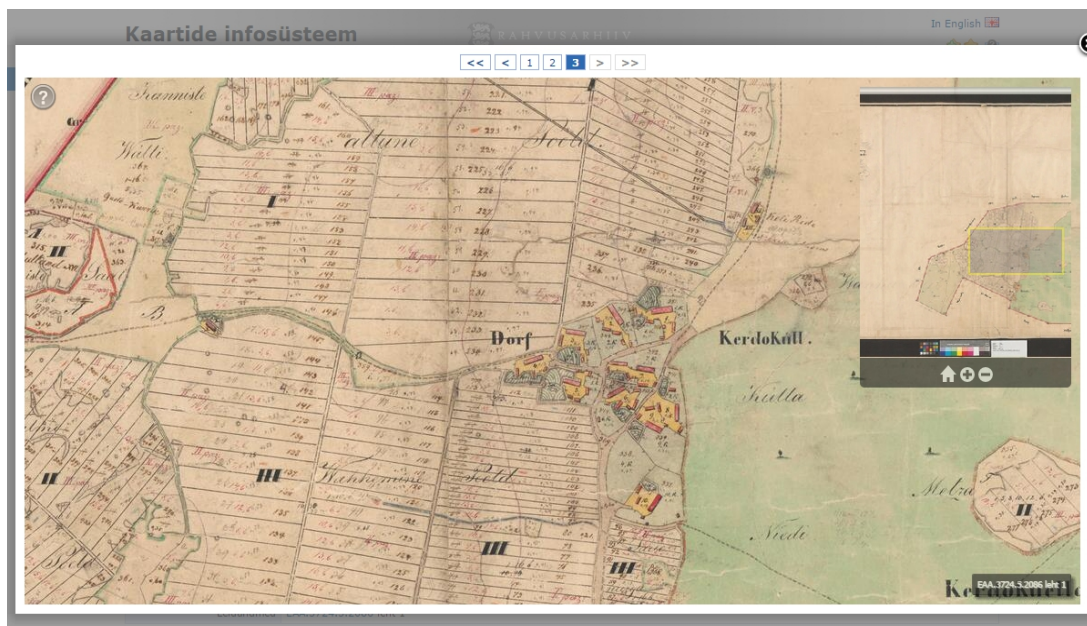
12. 19. saj I poole kaart.

19.saj esimesest poolest säilinud kaardil (ill 13) on Kärdu külas (ill 12) 10 suitsu ja 4 Paimalas. Eluhooned on kujutatud oma asukohtades ja orientatsioonis.

8) <http://www.ra.ee/kaardid/index.php/et/map/searchAdvanced?title=kerdok%C3%BCll&vmode=grid&q=1>
24.04.2015

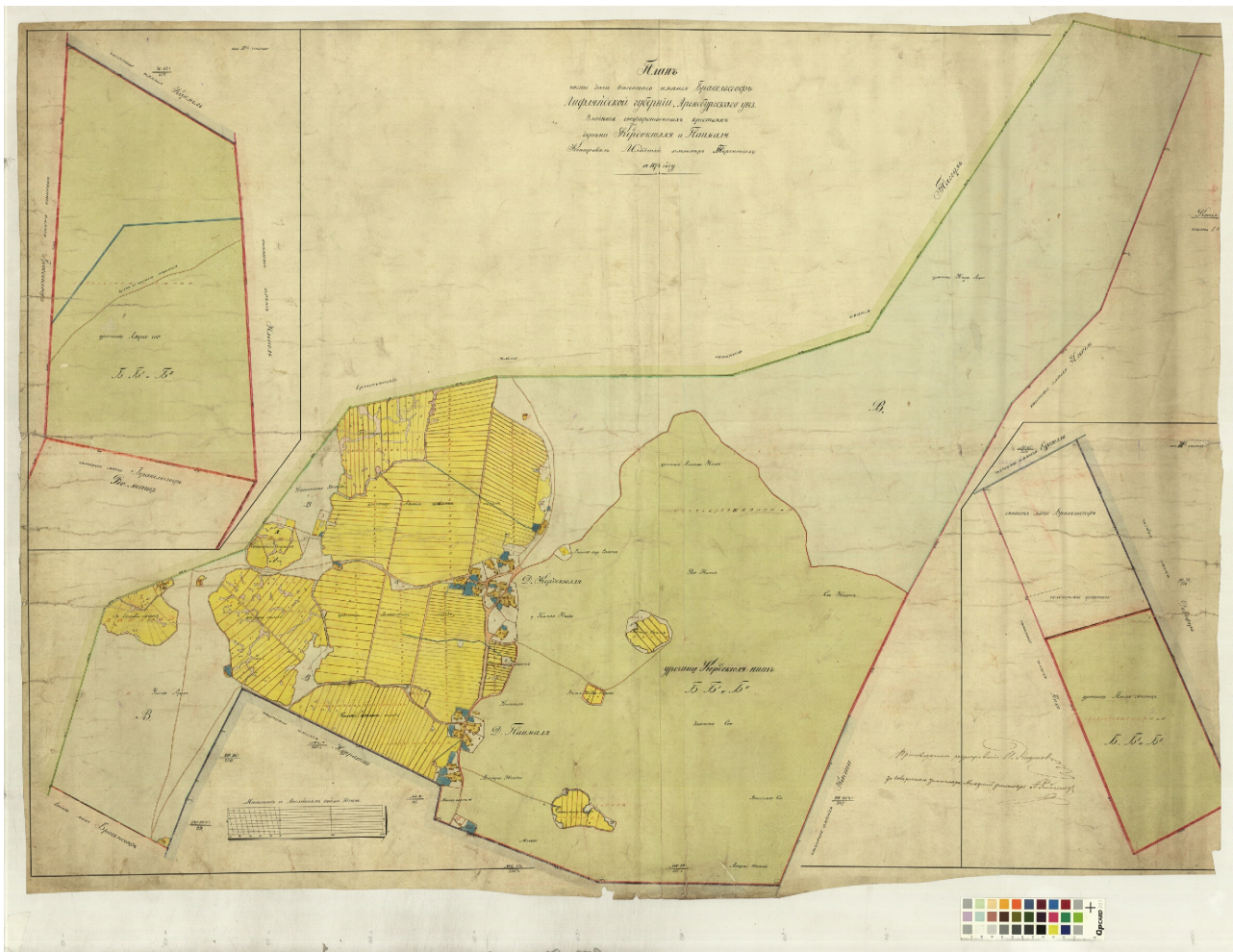

13. 19.saj esimene pool, Kärdu-Paimala külade maade kaart_EAA.2072.3.426a leht 10a

14. **1852 a kaart.**

1852 a kaardil (ill 14) on juba peal ka Villema, koos abihoonetega. Lisaks on märgitud uued suitsud ja mitu veskit.

15. 1874 a kaart

1874 a kaardil (ill 15) on põllud (tähistatud kollasega) jagatud siilumaadeks_LVVA.6828.4.369 leht

Kärdu-Paimala kaartidel on nimetatud järgmised maastikuüksused e partientsid:

KERDOKÜLL DORF	1788	/	1836	/	19.saj I pool	/	1852
1.	kaart puudub	/	Lalle Welly und Nida Arro + Letty KargeSoo	/	Nieda Arro	/	Niedi Arro /
2.	Pajo Nith	/	Allika Nieth	/	Allika Nied	/	Allika Niet , Jago Niet /
3.	kaart puudub	/	Soo Nieth	/	Soo Nied	/	Soo Niet /
4.	Welja Nith	/	Wellja Nieth	/	Külla Allune Koppel	/	Külla Niedi Koppel
5.	Wanna Aue Saat	/	nimetu saat	/	nimetu saat	/	Wanna Aue Saat
6.	kaart puudub	/	nimetu põld	/	Soo Mili	/	part. pole eristet
7.	kaart puudub	/	Meza Saat	/	Meza Saat	/	Metza Saat
8.	kaart puudub	/	nimetu väli	/	Risti Welly	/	part. pole eristet
9.	kaart puudub	/	nimetu saat	/	nimetu saat	/	Wälja Niedi Saat
10.	kaart puudub	/	Lauri Nieth	/	Lauri Niete Taggune	/	Elliste Soo
11.	kaart puudub	/	Wasseme Soo	/	part. pole eristet	/	Wassema Soo
12.	Lullepohline Pöld	/	Lalle Poline Peld	/	Lallepohline Poeld	/	Lalle Allune Poeld
13.					/ Tahhula Pöld /		
14.	Wahheline Pöld	/	Waheline Peld	/	Wahheline Poeld	/	Wahhemine Poeld
15.	Põhako Pöld	/	Põhja Peld	/	Kalme peld		
16.	Uks Saat	/	Uks Saat	/	Lilbi Saat		
17.	Kalmo Pöld	/	part. pole eristet	/	Kulla allune Poeld		
18.	pole nimetatud	/	Uppa Arro				

PAIMALA DORF

19. **Lauri Nith** / Lauri Nieth / **Lauri Niet** / Wajore Niedi Mäggi
20. **Pühhasse Saat** / Pühasse Saat / **Pühhasse Saat** / Pühasma Saat
21. **Wassika Koppel** / nimetu / **Kurricka Maa** / Lauri Niet
22. **Wanna Aue Koppel** / nimetu / **Wanna Aue Koppel** / kohta pole
23. **Kainla Koppel** / Kainla Koppel / **Kainla Koppel**

LAHUS TÜKK I

24. **Leppiko Taggone** (zu Kerdoküll Dorf gehörig) / Euckülla Soo /

LAHUS TÜKK II

25. **Kulla Maa** (zu Kerdoküll Paimala Dorf gehörig) / Leina Nied /

Oletatavad muistsed põllud Kärdu-Paimala külas

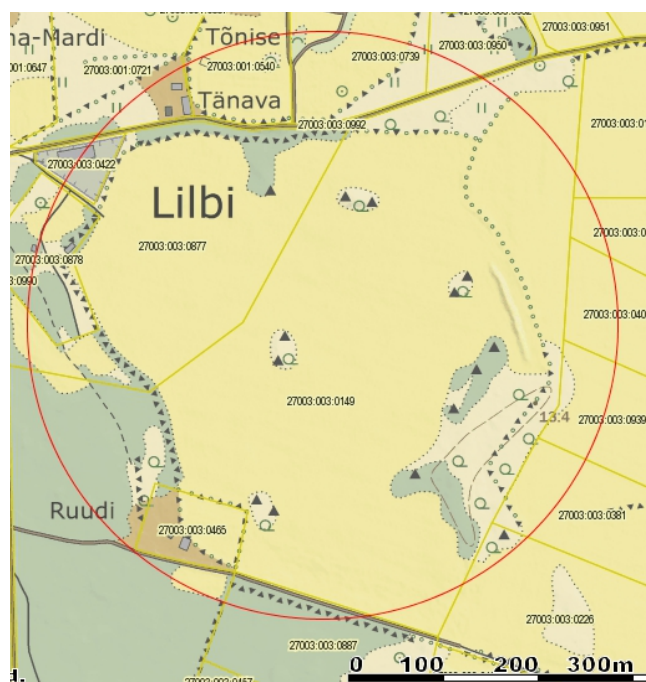
Vanimad asustuse jäljed on Eestis 7000 kuni 5000 aastat e.m.a. Kiviaja asulate asukoht veekogude ääres ei sõltu pinnasefaktorist. Kuigi vanimad Eesti alalt leitud sirbid on dateeritud 1000 a e.m.a. Jäi põlluharimine kõrvaltegevuseks läbi kiviaja, läbi pronksiaja (1300-500 e.m.a.) ja alles **Rooma rauaajal (0-400 m.a.j.)** toimus **asustuse pildis transformatsioon**. Veekogude äärsetele elupaikadele **lisandusid sisemaa alad**. Pinnasefaktor sai mõõduandvaks. ⁽⁹⁾ Raua- ja viikingiaja näitel võib öelda, et üksiktalud ja terved külad muutusid aja jooksul nii vormilt kui ka struktuurilt.

9) Edgar Kant „Eesti rahvastik ja asustus“ Ilmamaa 2007

Selle põhjuseks ei pidanud olema alati maastik ega vabad ressursid vaid oma roll oli täita ka sotsiaalsel surveel.¹⁰ Ümbritsevas maastikus väärtustatakse kohti erinevalt, ning seetõttu erineb ka nende kasutus.

16. 1788 a kaardil Põhako Põld, Kärdu küla partients nr 15.

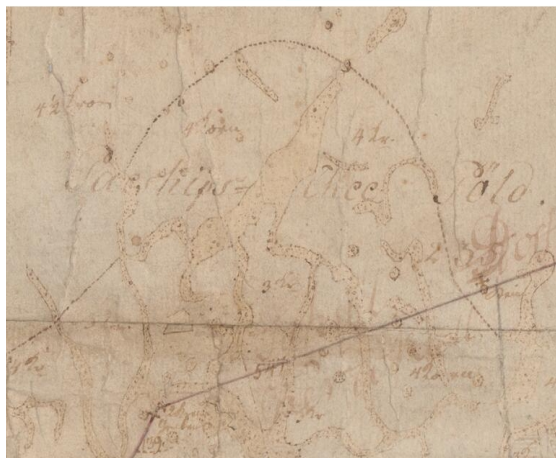
17. 2015 a põhikaart.

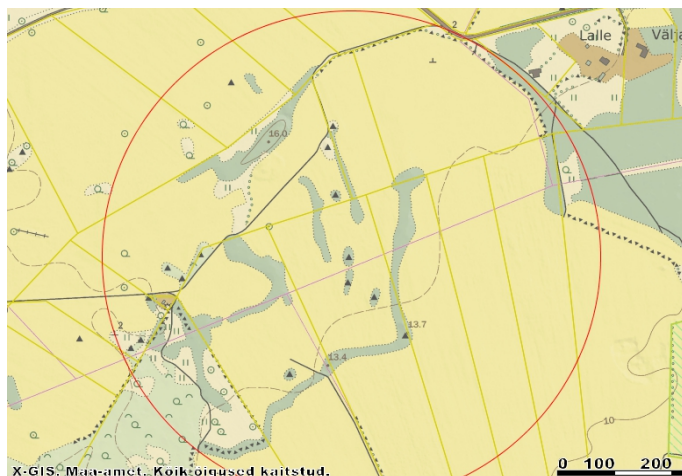
18. 2015 a ortofoto.

Kaartidel (ill 16, 17, 18) on Põhako Põld (1788) e Kalme Peld (19.saj) Kärdu-Paimala külas, partients nr 15 (vt lk 14). Vaadeldav struktuur asub küla maadel, külade lahkmejoone ääres. Lahkmejoonele laotud sirge, loode-kagu suunaline kiviaed on näha illustratsioonide allservas.

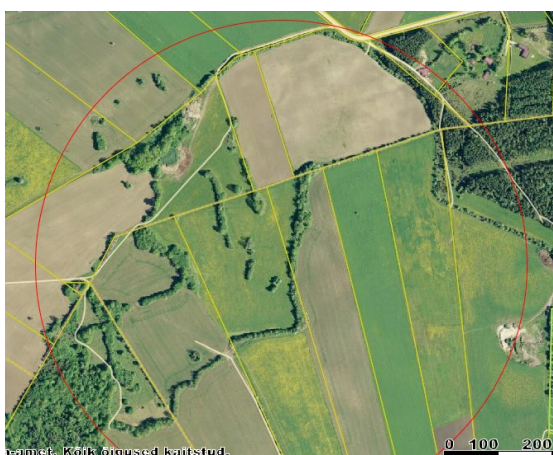
10) Kaldal Mikkelsen 2000.

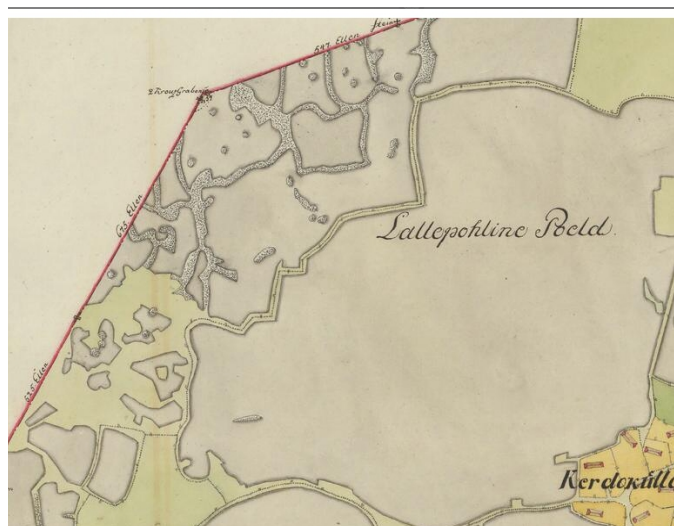
19. 1788 a Lallepohline Pöld, part nr 12

20. 2015 a põhikaart

21. 2015 a ortofotot

22. 19.saj I pool Lallepohline Poeld, part nr 12

Vaadeldav struktuur asub partientsi nr 12 (vt lk 14) loodeküljes, ning ulatub üle küdelahkmejoone. Siin ei ole lahkmejoonele kiviaeda kunagi rajatud. Kuna vaadeldav struktuur asub mõlemas külas ja ei arvesta riigimõisa piiriga, on alust oletada et see on varasem nii riigimõisast kui ka Kärdu-Paimala küladest. Ala liitub servapidi tänase Lilbi külaga.

Oletatavad muistsed põllud Praakli mõisamaadel

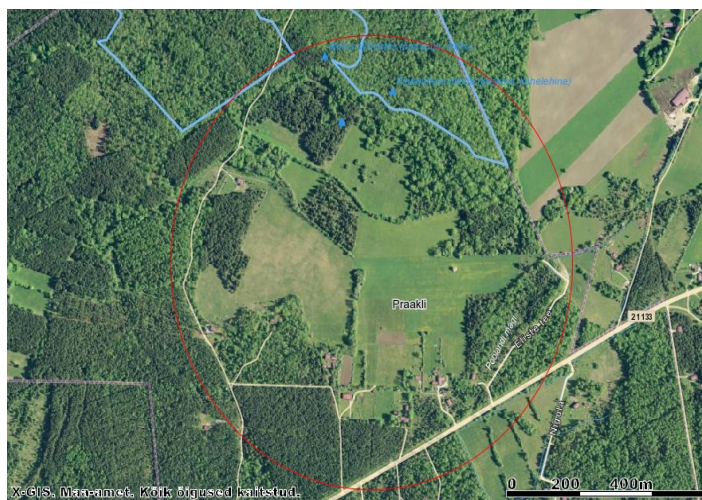
23. 1788

24. 19.saj Ip

25. 1852

26. 2015 ortofoto

Kõikidel vaadeldavatel kaartidel on põllumassiiv jagatud teedega kolme suurde välja ning ümbritsetud kõverjoonelise kiviaiaga. Põhjapoolne väli kannab 19. saj I poole kaardil (ill 24) nime **Metza allune Poeld**, edelapoolne **Marjapuu taga Poeld** ning kagupoolne **Sallo ma Allune Poeld** (vt lk 9, p 4, 5, 6). Põllumassiivide sees on kujutatud kivilademeid ja väiksemaid põllukivihunnikuid. Need asuvad samades kohtades nii 1788 (ill 23), 19.saj I poole (ill 24), kui ka 1852 (ill 25) aasta kaardil. 2015 a ortofotol on näha, et edelapoolne väli on kivilademeidest puhastatud, kagupoolne puhtamaks tehtud ja põhjapoolsel on hunnikud hästi nähtavad. Hästi on säilinud läbi vaadeldava 225 aasta ka põlde ümbritsev kiviaed (ill 27).

2015 a mullakaart põhikaardil.

2015 aasta põhi- ja mullakaardilt (ill 27) paistab hästi kätte, et mullakontuur K_rK ja eelkirjaldatud kolme põlluvälja ümbritseva kiviaia kontuurid asuvad lähestikku. (vt Lisa 1, Maa-ameti Vabariigi digitaalse suuremõõtkavalise mullastiku kaardi seletuskiri. 2001 / väljavõte)

Saaremaa aedade seadus

Saaremaa aedade seadus¹¹ fikseerib varasemad “kiviaedade rajamise ja hooldamise tavad ja üldised pruugid” kirjalikult. Selle sisu on lühidalt kokku võttes vastutuse jagamine loomade omaniku ja kaitstava maa-ala (põllu-, heina- ja õuema) omaniku vahel võrdselt.

Varakevadel koguneb küla igast talust inimene ja koos käiakse kogu küla aiad ja väravad läbi. Tunnistatud kas kõlbulikuks või kõlbmatuks. Kõlbmatu aia peab enne karjatamise algust korda tegema. Kõlvikute hierarhias väärtuslikuma maa omanik peab tegema aia vähemväärtuslikuma vastu. Saaremaa aedade seadusest pajatav ajaleht tõdeb selle kohta järgmist:

(11) Eesti Rahva Muuseum, KV 802-1:529
Saaremaa aegade seadus 1913.
https://dspace.utlib.ee/dspace/bitstream/handle/10062/2925/Rennu_Madis.pdf?sequence=1
Saaremaa aegade seadus 1927.
<http://erb.nlib.ee/?kid=1162081x&oid=4d83bf76>
Saaremaa aegade seadus 1930.
<http://erb.nlib.ee/?kid=14168133>

Saaremaa talud seisawad koos kõige vähemalt kolmest osast: Põld, heinamaa ja karjamaa; väga harwa tuleb ette, kus need osad üksteise lähedal on, tihti on heinamaa elukohast 10—20 klm. kaugel ja karjamaa 3—5 klm. Kuidas neid nüüd tarvitada kas võib 10—20 klm. kaugusel olla „oma silm kuningaks?” Et heinamaa lähemad naabrid ei kasutaks seda oma loomade karjamaaks, peab heinamaa olema aiaga piiratud. Karjamaad on Saaremaal wiletsa kadakase ja kiwise pinnaga. Et loom sealt midagi oma kõhtu korjaks, peawad nad olema ööd karjamaal, iseäranis hobused ja noored loomad; karjane juure panna, see tuleb rohkem maksma kui loomad wäärt on. Nii peab jälle abiks tulema aed, mis loomad hoiab põldudelt ja heinamaadelt. Üle saja aasta maksab Saaremaal aedade kohta kombeõigus reeglite kogu, mida tarwitati weneaegsete, ja tarwitatakse praegu Eesti wabariigi kohtute praktikas otsuste alusena. Et aga see kombeõigus nii mitmeski suhtes ebaõiglane on, seda näitab reegel— kõrgema wäärtusega maa peab aia tegema. See on ebaõiglane. Et mõisnikud selle kombeõiguse wälja töotasid ja sealjuures oma kasusid silmas pidasid, on arusaadaw, sest mõisniku käes oli ikka parem maa, kui talumehel. Kus oli talumehe põld, seal oli mõisniku karjamaa, ning sellega pidi talumees oma aiaga hoidma oma wiljast mõisniku karja, olema mõisniku karjaseks. See ebaõiglane kord puudutab iseäranis walusalt töökate ja edasipüüdjat saarlast põllumeest, sest Saaremaa ei tohi mitte jääda ainult kadakate ja kiwide kandjaks, waid ta peab ka saama maaks, mis „piima ja mett” jookseb. Kui nüüd keegi oma heinamaalt ehk karjamaalt koristab kadakad ja kiwid ja teeb maa kultuurmaaks, siis pead sellega hakkama kohe naabrile karjaseks. Piirama oma kultiweeritud maa aiaga, kui sa ei taha lasta naabrit kasutada oma töötwaewa.

Kaja, nr. 71, 24 märts 1934 tr. 1

Kui aed oli korras ja värav kinni, aga loomad wiljas, võis kahju wälja nõuda ja loomad omale jätta. Kui aed korras aga värav hooletusest lahti, sai kahju nõuda aga loomad pidi tagastama. Kui aeda ega väravat polnud korda saanud, siis ei olnud midagi nõuda.⁽¹²⁾

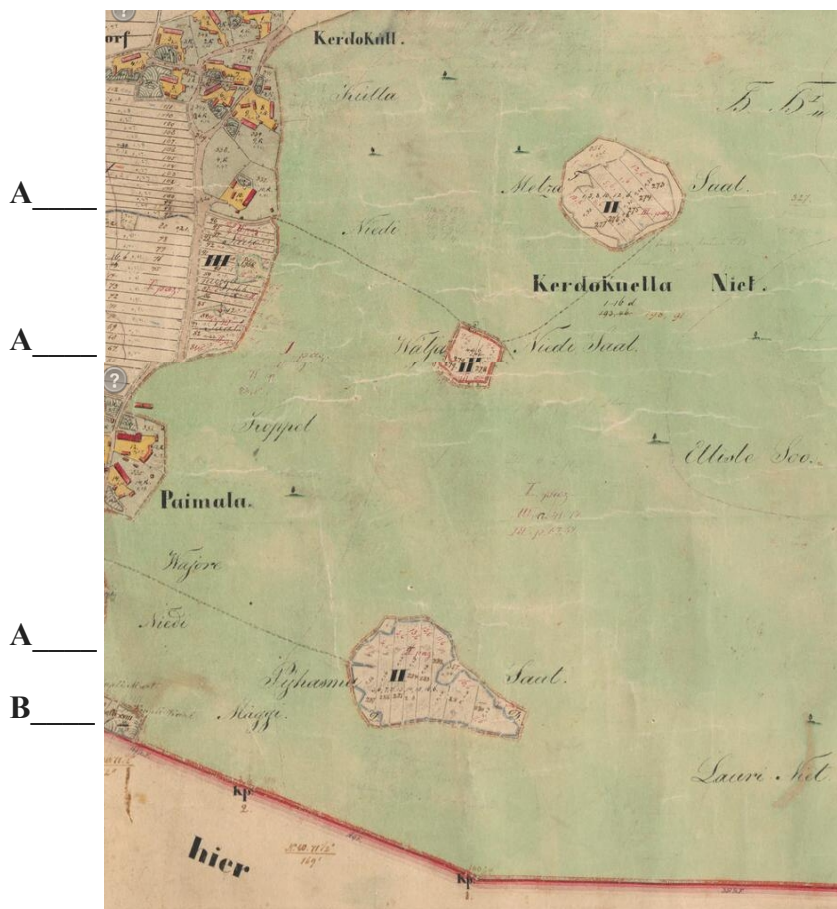
Need pruugid kehtivad saarte põliselanike seas vähem või rohkem teadvustatud kujul tänapäevani. Selline kord võimaldab saarel loomade vabapidamist. Ühiskarjamaad olid kasutusel kuni nõukogude okupatsioonini ja kohati ääremaadel ka selle ajal, kuni Eesti iseseisvuse taastamiseni ja maade erastamiseni.

Kiviaiad

Kaardimaterjali ja maastikuvaatluse põhjal saab kiviaiad liigitada kahte gruppi:

- A) aiad maastikuüksuste e. partientside piiridel ehk funktsionaalsed piirid;
- B) aiad mis tähistavad külasarase, mõisamaade ja nende vahelist piiri ehk juriidilised piirid;

12) SAAREMAA PIIRIAEDEADE SEADUS. RT 1935, 99, 815. vt Lisa 2

28. 1852 Metza Saat (7), Wälja Niedi Saat (9), Pühasma Saat (20) sulgudes part nr (vt lk 14)

Grupi A piiriaedu iseloomustab see, et need asuvad looduslikel piiridel. Looduses pole piirid enamasti sirged vaid kõverjoonelised. Kui on vaja tõmmata piiri maastikuüksuste vahel, siis kulgeb see enamasti mingit kõverjoont pidi. Selle kulgemist määravad reljeef ja pinnaseomadused nagu koostis, niiskus ja nendest tulenev fauna ja flora.

"/.../ tehti aed sinna kohta, kus /.../ kündmiseks kõlbav maa lõppes.

Nad on kõverad ja looklevad nii kuidas loodus täpselt ette annab." ⁽¹³⁾

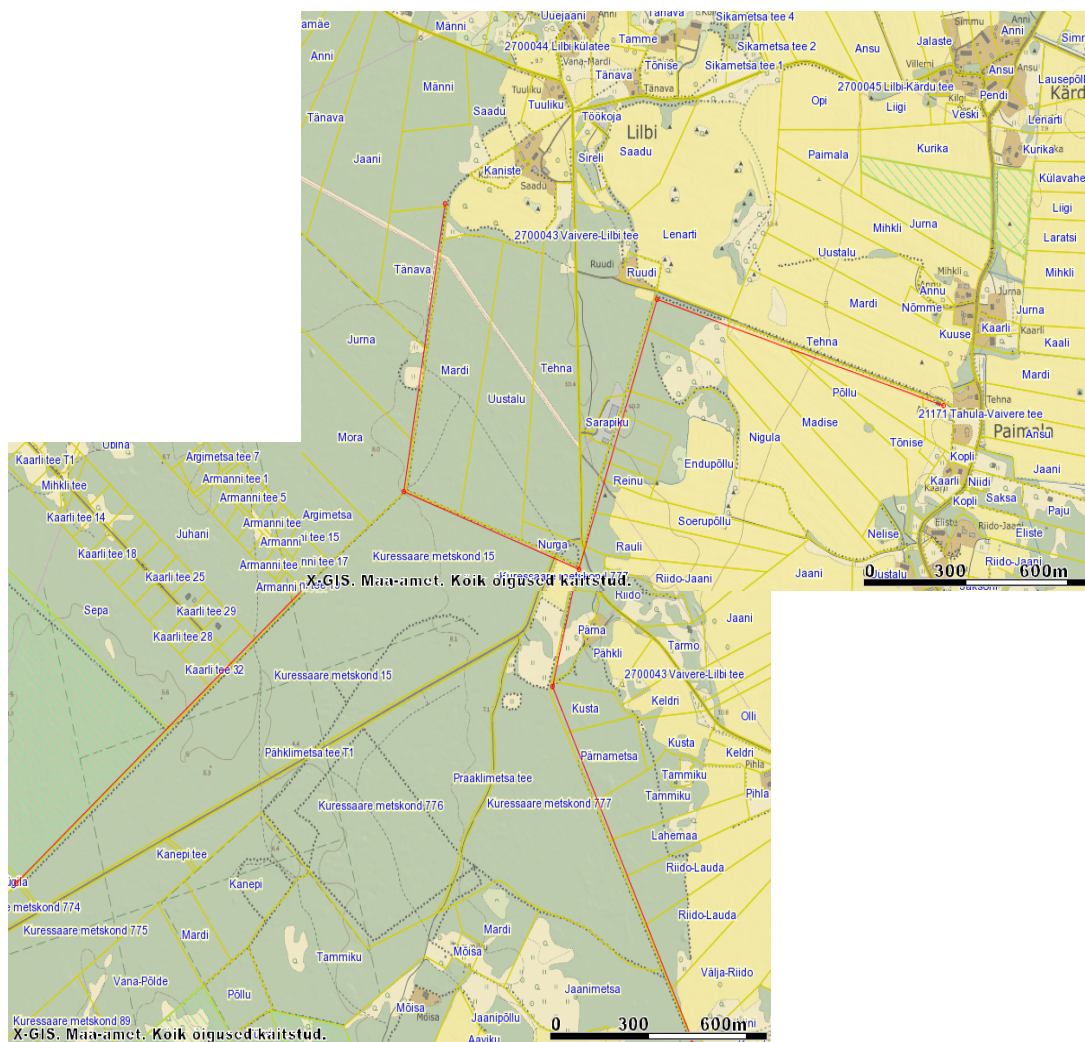
Sellisel kulgevale piirile on sobiv laduda majandamisel jalgu jäävad rändrahnud ja -kivid. Sinna kus lõpeb üks ja algab teine kooslus, mille „loodus ette annab“. Need piirid jäävad enamvähem samasse paika pikemaks ajaks. Pole mõtet kulutada bioenergiat looduse maastaapseks ümberkujundamiseks, nagu me seda näeme tänapäeval fossiilsete kütuste lisaenergia sisendi puhul.

13) Helmut Polberg (s.1935) Kera talu, Rame küla, Hanila vald, Läänemaa - Madis Rennu magistratöö "Eesti traditsioonilised kiviaiad: etnograafia ning kultuurirollid" 2007

The map displays the Kärdu area with various land parcels and forest management plans. A red-shaded polygon highlights a specific parcel labeled "r₂/s₁", "r₂/s₂, 18-22", and "21341.6 m²". Other labels include "Kärdu", "Kurika", "Leharti", "Ansuli", "Kg r₂/s₁", "Kg r₂/s₂", "Kg r₃/s₁", "Kg r₃/s₂", "Kg r₃/s₁/25", "Kg r₃/s₂", "Kg r₃/s₁/25", "Kg r₃/s₂", "Kg r₃/s₁/25", "Kg r₃/s₂". A scale bar at the bottom right indicates distances from 0 to 200m.

21

Grupi B piiriaedu iseloomustab see, et need asuvad külade ja mõisate **lahkmejoontel**. Kuna need piirid omavad juriidilist tähendust, nad peavad olema püsivad ja maastikul kontrollitavad, tuleb nende piiride käänukohad tähistada püsivalt – piirimärkidega. Iga piirimärgi paigaldamine ja haldamine on kulu, seega on otstarbekas sellised piirid tõmmata võimalikult **sirged** või ühendada veekogudega. (ill 31)

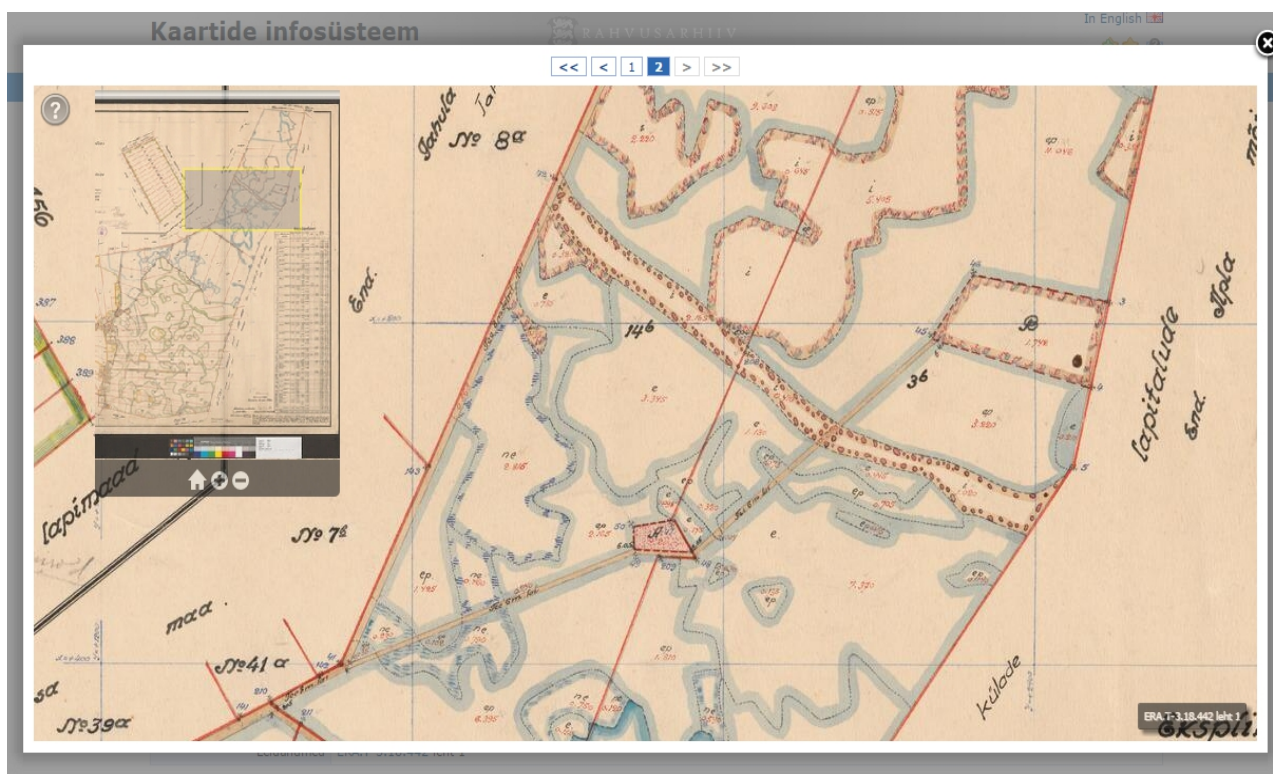
31. 2015 põhikaart

Kärdu-Paimala küla talud ja materjalivõtukohad

Laratsi talu vanaperemehega vesteldes sai kirja pandud järgmised märksõnad:

*Kurgessoo metsas oli **paemurd**. [See on] Ilpla külas, kui minna Ilpla peale, siis paremal, 1,5 km maanteest. Põhjapool padeauku on karst ehk kurisu ja talvetee viis padeaugule üle [Kurgessoo] soo, kuna paasi murti talvel. Kallati vett peale ja jää murdis pae lahti. Õhukesed plaadid, "mis tuul puhus laiali" kui olid seatud aiaks. [Külalt minnes] mägi on all [s.t. „eespool“]. Villemi paargul oli kivikatus.*

Intervjuu Kärdu külas, Laratsi talus, 28.05.2012

32. 1933 a kaart, kruusavõtukoht „A“ ja paemurd „B“

1933 a kaardil (ill 32, 33) on Kärdu-Paimala maadel loetletud järgmised majapidamised ja materjalivõtukohad:

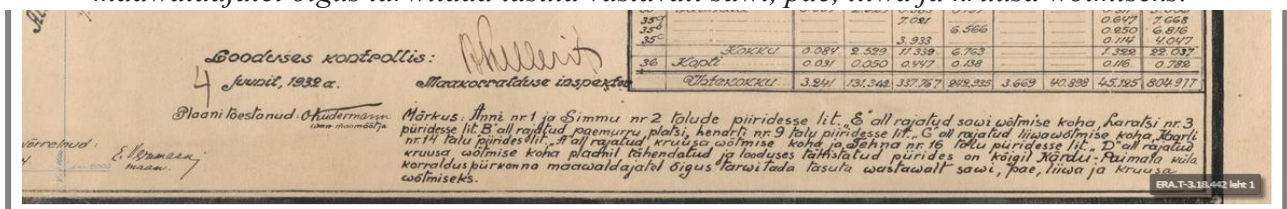
(Külatuumikus asuvad talud tähistatud K-Kärdu, P-Paimala)

1.	Anni	(saviauk 0,2)	70ha	K	
2.	Simmu	(saviauk 0,6)	43	K	
3.	Laratsi	(paemurd 1,7)	75	K	
4.	Villemi		47	K	
5.	Kilgi		38	K	
6.	Pendi		41	K	
7.	Anso		35	K	
8.	Laose		19	K	
9.	Lenarti	(liivaauk 1,0)	53	K	
10.	Kurika		33	K	
11.	Mihkli		40		P
12.	Jurna		21		P
13.	Uustalu		41		P
14.	Kaarli	(kruusauk 0,2)	67		P
15.	Mardi		43		P
16.	Tehna	(kruusauk 0,3)	45		P
17.	Kooli		1,4	K	
18.	Tirisoo		5,7	K	
19.	Vanaõue		0,3		
20.	Kolga		27		

21.	Sikametsa	3,2	
22.	Tänav	0,2	
23.	Pühaku	13	
24.	Justli	1,0	
25.	Nuki	3,2	
26.	Piisiko	1,1	
27.	Kubja	0,9	
28.	Lilbi	0,1	
29.	Kanniste	1,0	
30.	Välja	0,7	
31.	Valla	1,0	
32.	Nurga	0,6	
33.	Papi	0,8	
34.	Sihi	0,9	
35.	Paimala	22	P
36.	Kopli	0,7	
KOKKU		804 ha	

1933.aasta maakorralduskaardil on märkus materjalide tasuta võtu õiguse kohta (ill 33):

Märkus: Anni nr 1 ja Simmu nr 2 talude piiridesse lit. „E“ all rajatud sawi võtmise koha, Laratsi nr.3 piiridesse lit. „B“ all rajatud paemurru platsi, Lenarti nr. 9 talu piiridesse lit. „G“ all rajatud liiwawõtmise koha, Kaarli nr.14 talu piiridesse lit. „A“ all rajatud kruusa võtmise koha ja Tehna nr. 16 talu piiridesse lit. „D“ all rajatud kruusa võtmise koha plaanil tähendatud ja looduses tähistatud piirides on kõigil Kärdu-Paimala küla korralduspiirkonna maavaldajatel õigus tarvitada tasuta vastavalt sawi, pae, liiva ja kruusa võtmiseks.

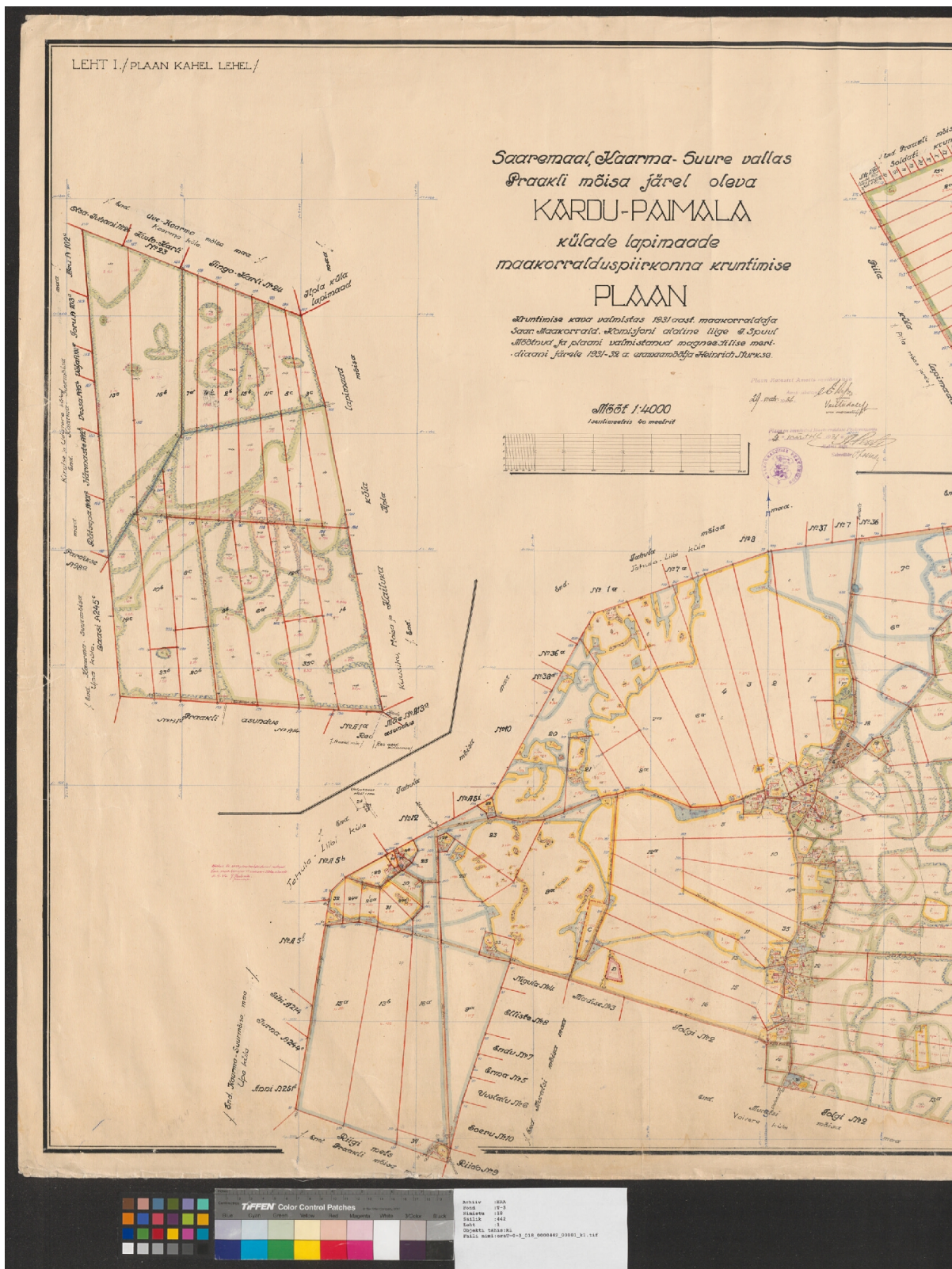
33. 1933 kaart

[Ca 426 milj aastat tagasi] algas Siluriaegse troopilise mere...rifivööndi teke Saaremaal. Riffide aeg on...andnud ca 30m paksuse ... kivimikompleksi, mille hulgas on väga häid ehituspae liike. Dolomiidistunud rifikivimist on eriti rikas Ida-Saaremaa, kus seda kutsustakse **rahkjaks paks**.

Järgnevast transsgressioonist annab tunnistust riffe kattev ühtlane onkoliitlubjakivi kiht peaaegu tervel Saaremaal. Rahvas nimetab seda **sibulpaeks**, mis oma plaatja kihilisusega on pälvinud ka ehitajate tähelepanu.

Helle Perens, EKA restaureerimise täiendkoolituse õppematerjal. 2015.

Kärdu-Paimala külade paemurd asub **sibulpaest** koosneva madala nõlva serval (ill 13, 32).

Villemi paargu-sepikoda

35. Villemi paargu-sepikoda

Tuginedes kaardimaterjalile jääb **Villemi paargu** (ill 35) ehitusaeg vahemikku **1836-1852**, mil asutati ja hoonestati Villemi koht.

Ülejäänud neljast kivipaargust on 1852 kaardil juba olemas oma tänases asukohas 3 (Simmu, Laratsi ja Kilgi). Kõigi ülejäänud nelja paarguga õue elumajad on aga juba tänases asukohas ning orientatsioonis ning on seda juba ka 1788 kaardil. Järelikult on kõige varasemad Simmu, Laratsi ja Kilgi paargud, seejärel Villemi, ning Ansu on neist hilisem.

V ä ä r t u s e d

Ajaloolise riigimõisa vakusekülade maadeks ja mõisamaadeks jagunemine on selgelt jälgitav nii ajaloolisel kui kaasaegsel kaardimaterjalil ja looduses. Hästisäilinud sumbküla, mille tuumiku planeering ja 10 rehemaja asukoht on kaardimaterjali alusel tuvastatavad ca 225 aasta kestel.

- **teedevõrk** on püsinud;
- tanumaid ja maastikuüksusi ääristavad **kiviaiad** on püsinud;
- stabiilselt püsiv **asustumuster**: 225 aasta jooksul on külas 2 majapidamist kadunud ja 1 lisandunud;
- olemasolevad Kärdu-Paimala külatuumikute **rehemajad** (va 1) on juba samas paigas olemas alates 1788a;
- iseloomulikud **kivist abihooned** viiel õuel ja **kivist rehalaseinad** mitmel rehemajal;
- elav **pärimus** kohalike, küla piires asuvateehitusmaterjalide leiukohtade kasutusest hoonete ehituses. Seda kinnitab ka kaardimaterjal;
- 1788a kaardil olevast **maastikujaotusest** (partientsid) on osa aja jooksul muudetud, kuid märkimisväärselt suur osa on püsinud tänapäevani;
 - partientside kohalikus keeles nimekujud ehk **toponüümid** on kaartidele kantud küll kirjutaja keele reeglite kohaselt, kuid äratuntavad. Toponüümid on märkimisväärselt püsivad;
- oletatavad **muistsed põllud** küla serval, osaliselt kahe küla vahel;

Materjalikasutus ja tehniline seisukord

Kärdu külatuumiku osa haljastus

Kaardimaterjal külatuumiku haljastust ei käsitle. Tänapäeval on enamuse õuedel kasvama jäetud suured õuepuud ning väravapuud.

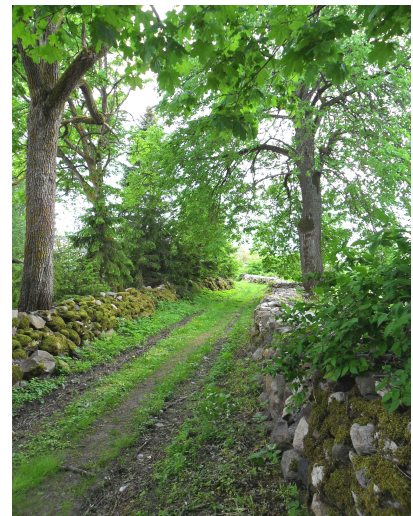
36. Ansu õuepuu

37. Saarepuud külatanuma ääres

38. Jalgvärav Laratsilt üle tanuma Ansu väravasse

39. Põhjapoolne tanum

40. Simmu väravapuud

41. Simmu õuepuu

Kärdu külatuumiku osa hoonestus

Kaardimaterjali põhjal on jälgitav 225 aasta jooksul toimunud muudatused. Sellal on 10 majapidamisega tuumikust kadunud 2 majapidamist ja lisandunud 1. Kadunutest 1 on liidetud kõrvalasuvaga (Anni kohaga) ja rehemaja asemel on taluhäärber (ill 43). Läbi ühe õue on kulgema pandud külavahetee (vrkl ill 12, 14). 8 ajaloolise majapidamise (Laratsi, Simmu, Anni, Ansu, Pendi, Kilgi, Lenarti ja Kurika) rehehooned asuvad läbi vaadeldava aja samal kohal ja on sama orientatsiooniga. Nendest 6 on tõenäoliselt säilinud algses mahus ja 2 osaliselt, millel on vahelt kadunud rehalaosa (Kilgi, Kurika). Ka 19.sajandil lisandunud Villemi peahooneel on vahelt kadunud rehalaosa.

42. Pendi

43. Anni

44. Anni

45. Simmu

46. Laratsi

Iseloomulikud ehitusvõtted on **massiivsete palkide kasutamine** peahoonete rehalaosas (ill 46) ning **kohaliku paekivi kasutamine** rehala juures ning hoone majandusotsas. Samuti **paekivist abihooned** viiel õuel (Laratsi (ill 48), Simmu (ill 37, 45, 47), Ansu (ill 38, 49), Kilgi, Villemi (ill 35, 50)). Seega on täna Kärdu sumbküla tuumikus 9 asustatud õue.

47. Simmu saun-sepikoda

48. Laratsi saun

49. Ansu saun-paargu

50.

Villemi paargu-sepikoda

Hoone (ill 50) on laotud segalaona lõhutud ning lõhkumata **põllukividest** (ill 35), nende vahel kohaliku paemurru õhukene **sibulpaas** (vt lk 24) ning nurgakvaadrid ja räästakarniisi profiil tahatud **dolomiidist**. Seinapaksus 60-80 cm. Kaaravade võlvid on laotud kahes kihis: välimine ja sisemine (ill 51).

51.

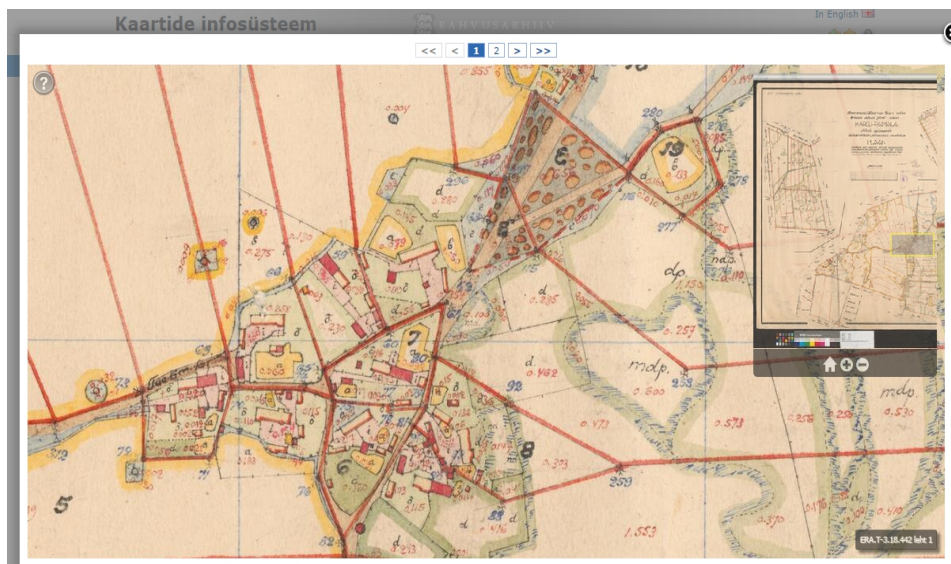
Välimise kihi jaoks on tarvitatud tahutud **dolomiiti**, sisemise jaoks kohalikku õhukest **sibulpaasi**. Hoone on kaunistatud uhkete räästakarniisidega (ill 35) ning kaarsillatud avadega välisseinas (ill 50) ning siseseinas (ill 52). Siseseinaga on ehitatud jagatud kaheks ruumiks: **paargu ehk väliköök** loomadele söögi keetmiseks (põhjaosas) ning **sepikoda** (lõunaosas). Mõlema ruumi põrandad on olnud kaetud **paeplaatidega**, mida näitab nende kulumus. Paargu kolde nurgas on uhke kapiteeliga sammas (ill 52). Kokkuvõttes mõjub hoone vaatamata oma vernakulaar-klassitsistlikule stilistikale siiski huvitava ja maitseka tervikuna tänu headele proportsioonidele ja ilmselgelt oskuslikule kivitööle. Töö on tehtud hoolega, tunda on kogenud meistri kätt ja silmamõõtu. Katusel on olnud kohapeal valatud **tsementkivid**, nagu on Ansu saun-paargu katusel (ill 49), mis siin on asendatud eterniidiga. Sarikad on valdavalt heas korras, osa roove vajavad asendamist.

52. Taamal paargu kolle pajaga, ette paremale jääb sepa ääs.

Kärdu külatuumiku planeering

Kaardimaterjali põhjal on jälgitav 225 aasta jooksul toimunud muudatused. Sellal on 10 majapidamisega tuumikust kadunud 2 majapidamist ja lisandunud 1. Kadunutest 1 on liidetud kõrvalasuvaga ning läbi ühe on kulgema pandud külavahetee. Muus osas on planeering püsinud muutumatuna. Samuti on jäänud oma kohtadele külatanumaid ääristavad kiviaiad.

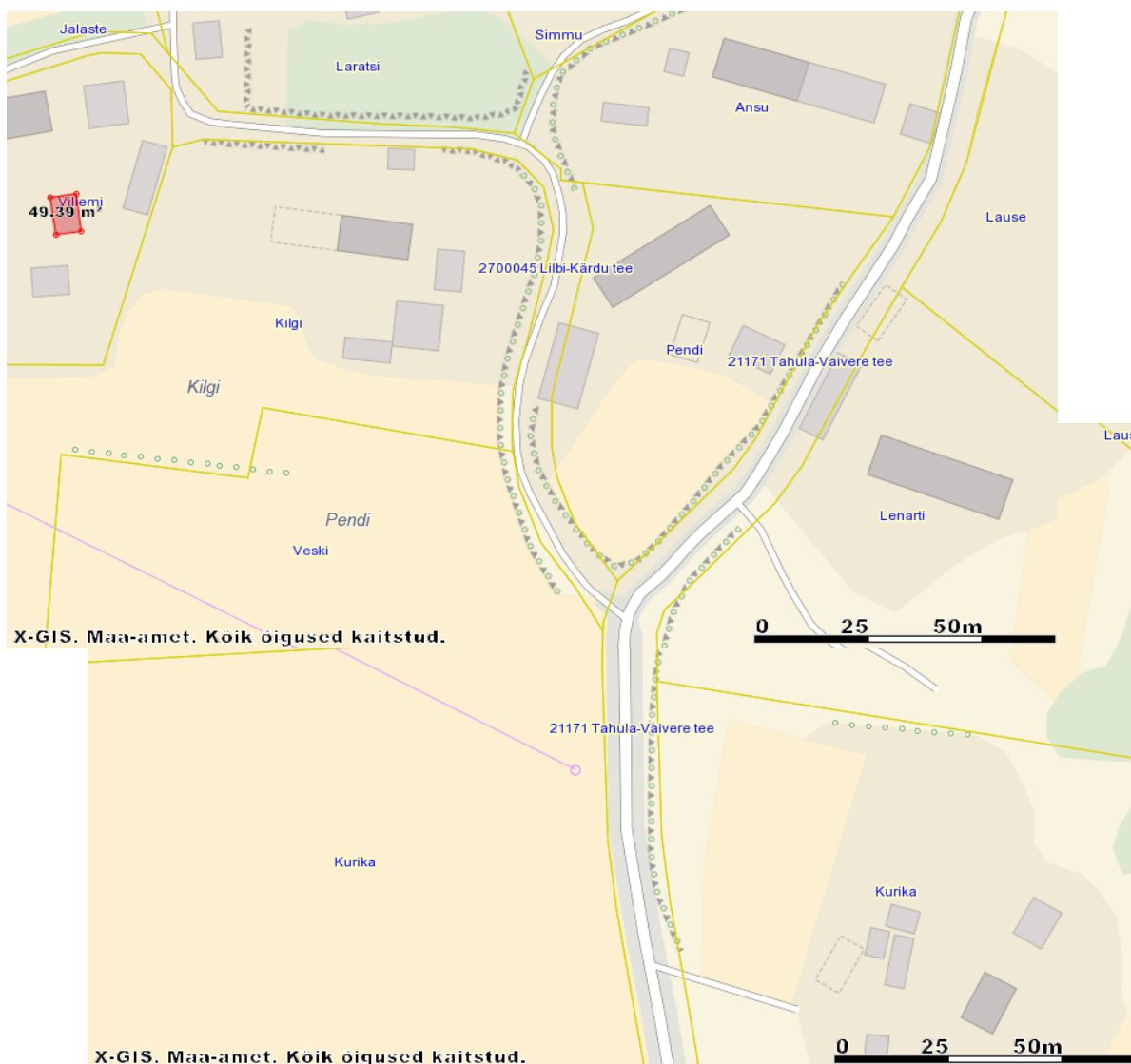

53.

1933.a krundijaotuskavaga (ill 53) on piirid tõmmatud külatanumatele ja sellega säilitatud planeering ning pole seatud ohtu hooneid. Külaplaneeringu kestlikkus on tagatud ilma eraldi kaitseta.

54. 2015 a põhikaart katastriüksustega

55. 2015 a põhikaart katastriüksustega

Kaasaegse krundijaotuskavaga (ill 54, 55) on mõõdetud teemaa-ala, kuid see on toimunud ebaõnnestunult. Kaasaegse krundijaotuskava juures on näha ühtsete põhimõtete puudumine: osaliselt on teemaa-ala mõõdistamisel lähtutud tee telgjoonest, teisel aga ühe maaomaniku kiviaiast, eirates nii teejoone kulgemist kui ka ületee naabri kiviaeda ja hoonete olemasolu. Teemaa piiri tõmbamisega läbi hoonete (ill 56) on nende säilimine seatud ohtu. Kiviaedade jäämine teemaa-alasse seab nende kestlikkuse otsesesse ohtu.

56. Ohustatud Pendi abihoone

Säilitamise ettepanekud

1. Ebaõnnestunud maamõõtmise korrigeerimiseks algatada **küla** (tuumiku) **üldplaneering**;
2. Üldplaneeringu mahus koostada külatuumikule koostöös omanikega **miljööala eeskirjad**;
3. Kaaluda külatuumikus asuvate **kiviaedade ja külatänavate struktuuri** mälestisena **ajutise kaitse** alla võtmist kuni üldplaneeringu kehtestamiseni;
4. Koostöös omanikega koostada küla üldplaneeringu mahus **hoolduskavad** kultuurmaastiku paremini säilinud ajalooliste struktuuriüksuste e partientside ja majanduskavad materjalivõtukohtade kestlikuks majandamiseks.
5. Ettepanekud seadusandjale **kohalike ehitusmaterjalivõtukohtade kasutamise osas regulatsioonide levendamiseks**, arvestades miljööalade vajadusi kohalike materjalide järele. (vt **Lisa 4**)
6. Määratleda **taashoonestuseks sobivad** ajalooliselt kasutuses olnud **elamute asukohad**;
7. Oletatavate **muistsete põldude alal** teostada **arheoloogilised eeluuringud** ja seejärel otsustada lisauuringute vajadus ning võimalik kaitsestaatus;
8. Kaaluda **kolme vanema peakivist abihoonet kaitse alla võtmist**. Nelja terviklikult säilinud rehemaja puhul gentrifikatsiooniohu vältimiseks mälestisena kaitse alla võtmist ei soovita. Piisab miljööala reeglitest. Nende ühis väljatöötamise käigus toimub ka omanike teavitamine sobilikest hoonete parendusvõtetest;
9. Villemi **paargu-sepikoda restaureerida** kõiki säilinud detaile säästes. Puuduvad põrandaplaadid tagasi asetada. Väljavajunud sillusekivid tagasi paigaldada. Puuduvad karniisiskivid otsida mahalangenud kivide seast ja asetada oma kohale tagasi. Kohaliku küla paemurrust tuua ehituse jaoks vajalikud uued kivid. Ruumile mitte paigaldada uksi ega aknaid, vaid võtta kasutusele jaheda suvise istumiskohana, kus leiab kaitset palava päikese eest. Sepikoja osasse võib sisse tuua vee-, kanalisatsiooni- ja elektriühendused, paigaldada valamud ja vajalikud riiulid ning valgustuse. Katusekatteks valada kohapeal uued tsementkivid Ansu saun-paargu kivide eeskujul.

Miljööala väärtused + ja probleemid -

+ asukoht	- gentrifikatsioonioht
+ ansamblilisus	- amortisatsioon, informeerimatud maamõõtjad
+ sisseelatud keskkond	- madal haldussuutlikkus KOV poolt
+ kogukonna surve	- erinevused väärtushinnangutes
+ ajalooline väärtus	- vähene teadlikkus töövõtetest
+ emotsionaalne väärtus	- sotsiaalsed probleemid
+ kõrghaljasus	- vähene teadlikkus uuendamise vajadusest

Kokkuvõtte

Läänide jaotamine suuruse järgi rüütlimõisateks ja poolmõisateks ning arvepidamine kormiste üle tingis maamõõtmise vajaduse. See on meile pärandanud üsna täpse kaardimaterjali ja annab lisaks maatükkide suuruse arvestamisele võimaluse jälgida kohati umbes 350 aasta pikkust perioodi maastiku arengus. Peale Liivi sõda 16.saj lõpul hakati lisaks moodustama riigimõisaid. Talupoegade sunnismaisust arvestades polegi nii üllatav, et maastikku pole vaadeldava aja jooksul oluliselt muudetud. Alles fossiilkütuste kasutuselevõtt on võimaldanud suuremat ümberkorraldust.

Sellele vaatamata on säilinud arvatavad muistsed põllud küla servades. Sellele viitavad tunnused on tihedalt põllukivihunnikuid põllualal ning laiad ja madalad põllukivipeenrad põldude vahel. Kivivaalude vahele jäävad põllud on mõõtudelt väiksemad, kui metsadesse ja niitudesse raadatud saadud, põldudest rääkimata. Neid säilinud struktuure tuleb uurida arheoloogiliste eeluuringute käigus.

Praakli riigimõis oma Kärdu-Paimala küladega annab üsna kompaktsel moel edasi maa jaotumise mõisamaaks ja külamaadeks. Lisaks maastikule annavad kaardid ka üsna hea ülevaate külade hoonestuse stabiilsusest. Kuna ei I ega II maailmasõda pole siin suuremat kahju teinud, on võimalik, et hoonestusest ulatuvad mingite osade dateeringud Liivi sõja järgsesse aega. Seda tasub ressursside tekkimisel kontrollida (näiteks aastarõngaste võrdlemise teel) palkidest võetud proovitükkidel.

Veel 1933 aasta kaardile on märgitud tavaõigus, mis lubab kõigil küla maavaldajatel kasutada külas leiduvaid ehitusmaterjalivõtu kohti, olenemata millise talu maadel need paiknevad. Laratsi talu maadel asub paemurd, kust on pärit eriti õhuke paas. Peremees on huvitatud seaduse muutmisest, mis takistab materjali viimist teistele maaomanikele.

Nii küla- kui mõisamaadel on märgatavad plaanilahneduse põhjal kahte gruppi liigituvad kiviaiad: kõverjoonelised ja sirged. Esimesed asuvad looduslikel piiridel ja teised juriidilistel. Esimesed piiravad maastikuüksuseid (partientsid) ja teised on küladelahkmejooned, mõisavalduste piirid ning mõisa ja külamaade lahkmejooned. Esimese grupi kiviaedade asukohtade seosed mullastikutüüpide piiride ja reljeefiga ei ole üllatavad kuid on suhteliselt läbiuurimata teema. Siin tuleb edasiseks analüüsiks kasutada statistikaprogramme.

Mõisa peahoone lähedal on eraldiseisev talu, mis on peremehe nimega kaardile märgitud. Võimalik, et see on mõne mõisa jaoks vajaliku erioskusega meistri (sepp, kõrtsmik, mölder vm) eluase, kuid välistatud pole ka väikeaadliku asumine riigimõisas. Kuna riigimõisad moodustati endistest ordu, piiskopi või maahärrade mõisatest, ning teada on 1 ordumeistri antud läänikiri eestlasest vasallile Muhus, siis pole võimatu, et seda on tehtud ka siin. Seda asjaolu tuleb täpsustada transkriptsiooni-, galligraafia- ja arhiiviuuringute abil, kuna kaardile kantud nimekuju (Türna, Jürna?) sarnaneb teadaolevalt saarlasest vasalli nimele Jürsa.⁽¹⁴⁾

Samblarõngaste põhjal vanimateks hinnatavate kiviaedade alt võtta õietolmuproovid ning teha katset selle abil neid dateerida.

Kärdu külale lisab kultuuriloolist väärtust teade, et Laratsi talu on sisearhitekt Aet Maasiku lapsepõlvekodu.⁽¹⁵⁾

14) Andres Parve „Koguva maavabad Liivimaa vasalliteenistuse ja 16. sajandi sõdade kontekstis.“ lk 97-98
http://www.ksk.edu.ee/wp-content/uploads/2011/03/KVUOA_Toimetised_13_Parve.pdf

15) Intervjuu Kärdu külas, Laratsi talus, 28.05.2012

Kasutatud kirjandus ja teised allikmaterjalid

1. <http://et.wikipedia.org/wiki/Tiin> 23.04.2015
2. <http://et.wikipedia.org/wiki/Poolmõis> 23.04.2015
3. <http://et.wikipedia.org/wiki/Riigimõis> 23.04.2015
4. Enn Tarvel „Koguva Hanskeni läänikiri.“ 1972, lk 110.
5. Endel Priidel „Koguva ajalugu.“ Tallinn, 2001, lk 82.
6. Valter Lang, „Baltimaade pronksi- ja rauaaeg“ Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 2007. vt Lisa 3
7. <http://www.ra.ee/kaardid/index.php/et/map/searchAdvanced?title=kerdok%C3%BCll&vmode=grid&q=1> 24.04.2015
8. <http://register.muinas.ee/public.php?menuID=photolibrary&action=view&id=6405> 24.04.2015
9. Edgar Kant „Eesti rahvastik ja asustus“ Ilmamaa 2007
10. Kaldal Mikkelsen 2000
11. Eesti Rahva Muuseum, KV 802-1:529
Saaremaa aedade seadus 1913.
https://dspace.utlib.ee/dspace/bitstream/handle/10062/2925/Rennu_Madis.pdf?sequence=1
Saaremaa aedade seadus 1927.
<http://erb.nlib.ee/?kid=1162081x&oid=4d83bf76>
Saaremaa aedade seadus 1930.
<http://erb.nlib.ee/?kid=14168133>
12. SAAREMAA PIIRIAEDEADE SEADUS. RT 1935, 99, 815.
13. Helmut Polberg (s.1935) Kera talu, Rame küla, Hanila vald, Läänemaa -
Madis Rennu magistratöö "Eesti traditsioonilised kiviaiad: etnograafia ning kultuurirollid" 2007
14. Andres Parve „Koguva maavabad Liivimaa vasalliteenistuse ja 16. sajandi sõdade kontekstis.“ lk 97-98
http://www.ksk.edu.ee/wp-content/uploads/2011/03/KVUOA_Toimetised_13_Parve.pdf
15. Intervjuu Kärdu külas, Laratsi talus, 28.05.2012

L i s a d

Lisa 1

Maa-ameti digitaalse mullastikukaardi koostamisel jälgiti järgmist metoodikat. Mullakontuuride piiritlemine toimus kaevete (sügavkaevad, poolkaevad, abikaevad) ning puuraukude tegemisel saadud informatsiooni alusel. Kontuuride piirid tehti kindlaks, kasutades kaevete andmetele lisaks visuaalselt jälgitavaid või kaudseid mulla määramiseks vajalikke tunnuseid (reljeef, taimkate, mulla värvus, jne). Kui muldade piirid ei olnud looduses otseselt määratavad ja puudusid kaudsed tunnused nende määramiseks, kanti need kaardile kaevete ja puuraukude võrgu andmete alusel. Vahelduva reljeefiga maastikul on enamik mullapiire visuaalselt jälgitavad ning eraldatud mullakontuuride piire kontrolliti kaevete ja puuraukude andmete alusel, kusjuures kaevad olid vajalikud peamiselt piiritletud mullakontuuride sisu määramisel. Tasandikel märgatavad välised tunnused tavaliselt puuduvad ning mullapiiride määramine toimus kindla vahekaugusega mõõdetud ruudustiku punktides tehtud kaeveandmete interpoleerimise teel.

Eesti Vabariigi digitaalse suuremõõtkavalise mullastiku kaardi seletuskiri Maa-amet, Tallinn 2001.

Lisa 2

§ 1. Iga maakasutaja, kelle maa piirid ühtuvad naabri maa piiridega, võib nõuda naabrilt piiriaia ehitamist, kui ta on varustanud piiri oma osa aiaga ja kui mõlemad naabrid või üks nendest kasutab piiriäärset maad karjatamiseks.

§ 2. Kui pooled omavahel ei ole kokku leppinud teisiti, ehitatakse piiriaiad pooleks, kusjuures kummagi aiosa poolte piiril vastamisi seistes peab asetsema paremat kätt.

§ 3. Maakasutajad, kes kasutavad maad ühiselt, ehitavad neile kuuluva piiriaia osa ühiselt vastavalt igatühe maaosa suurusele.

§ 4. Kui maa piiril asetseb üldiseks kasutamiseks määratud klassitee, siis ehitavad selle teega kokkupuutuvad maakasutajad aia kogu piiri pikkuses.

§ 5. Kui maakasutaja ei ehita või ei hoia korras piiriaeda, mis tema kohustatud ehitama või korras hoidma, siis ei ole tal õigust kinni pidada maale tunginud loomi või nõuda nende poolt tehtud kahjude eest kahjutasu.

§ 6. Tingimused, millele peavad vastama käesoleva seaduse põhjal ehitatavad aiad, määrab kindlaks Saaremaa maavalitsus sellekohaste juhtnööridega.

(RT 1938, 43, 405 XVI.)

§ 7. Käesolev seadus on maksev Saaremaa piirides.

SAAREMAA PIIRIAEDADE SEADUS. RT 1935, 99, 815.

Lisa 3

Muinasaja lõpu Eesti alade haldusjaotuse keerukusse heidab valgust V. Lang, tuues välja, et lisaks maa jaotusele kihelkondadeks ja maakondadeks oli ka teine haldusjaotus, mis eksisteeris esimesega koos. Nimelt leiab ta, et külad moodustasid vakusepiirkonnad, mille põhifunktsiooniks oli maksude ühine tasumine ja ka vakupidude korraldamine maksude sissenõudjale. Vakuse suurus võis olla erinev: Järvamaal oli see näiteks 5-10 küla. Vakused moodustasid ka alati geograafilise terviku, millel on teiste vakustega geograafilised piirid. Vakuste vahelised piirid väljenduvad maaharimiseks mittesobivate või kasutamata olnud

aladena, näiteks metsad või sood. Vakused kuulusid ülikutele, ühele ülikule võis kuuluda ka mitu vakust. Vakused moodustasid tihti linnusepiirkondi, mis tähendab, et ülik või ülikud, kellele makse maksti, pidid tihti ka selle eest ülal pidama linnust. Linnus oli ka samas võimu sümbol. Vakuste piirid ei pruukinud üldse kattuda kihelkonna piiridega, sest nende funktsioon oli teine. See seletab ka, miks mõnes muinaskihelkonnas on mitu hilisrauaaegset linnust, mõnes üks, mis paiknes kihelkonna ühes nurgas, ja mõnes mitte ühtegi. Selle süsteemi võtsid üle ka võõrvallutajad ja mõisate rajamisega järgiti tihti muistseid vakusepiirkondi, mis ei kattunud üldse kihelkondade piiridega. (Lang 2007, 266–277) Sellest tuleneb küsimus, mis funktsioon jäi muinaskihelkondadele. V. Lang seob kihelkondadega etnilise, keelelise ja kultuurilise ühtekuuluvuse, lisaks ka kohtumõistmise ja kultuslikud ühiskondlikud talitused (2007, 274). Eks näitab ka kirikute (mitte aga mõisate või linnuste) ehitamine kihelkondade keskustesse, et kihelkondadel oli tähtis roll piirkonna usuelus.

Pikne Kama. Karula kihelkonna kujunemine. Proseminar. Tartu 2008, lk 7.

Lisa 4

Maapõueseadus.

6.peatükk MAAPÕUE MUUD KASUTAMISE VIISID [RT I 2010, 44, 260 - jõust. 19.07.2010]

§ 59.Maapõue kasutamine, mis ei ole seotud maavara kaevandamisega

(1) Kinnisasja omanikul või kinnisasja kasutusõigust omaval isikul on õigus maapõue kasutada üldgeoloogilise uurimistöö loata, uuringuloata või kaevandamisloata, kui seda tingib kinnisasja kasutamise vajadus ja see ei ole vastuolus seadusega.

(2) Füüsilisest isikust kinnisasja omanikul on õigus talle kuuluva kinnisasja piires kaevandamisloata võtta maavaravaru või looduslikku kivimit, setendit, vedelikku või gaasi, mis ei ole maavaravaruna arvele võetud, isiklikus majapidamises kasutamise eesmärgil, kui seadus ei sätesta teisiti.

[RT I 2008, 28, 183 - jõust. 13.07.2008]

(3) Maavaravaru või looduslikku kivimit, setendit, vedelikku või gaasi, mis ei ole maavaravaruna arvele võetud, on sama isiku teisele kinnisasjale lubatud transportida ainult Keskkonnaameti nõusolekul. Nõusolek loetakse antuks, kui kinnisasja omanik on transportimise kavatsusest eelnevalt Keskkonnaametit kirjalikult teavitanud ning viimane ei ole kahe nädala jooksul teate saamisest arvates nõusoleku andmisest keeldunud.

[RT I 2009, 3, 15 - jõust. 01.02.2009]

(4) Käesoleva paragrahvi lõikes 3 nimetatud teates tuleb kirjeldada transportitava maavaravaru või loodusliku kivimi, setendi, vedeliku või gaasi, mis ei ole maavaravaruna arvele võetud, kogust ja kvaliteeti, kui see on teada, ning milleks seda soovitakse kasutada, kavandatava veo aega ning marsruuti. Kui Keskkonnaamet vajab teate esitajalt täiendavaid andmeid, pikeneb käesoleva paragrahvi lõikes 3 sätestatud tähtaeg andmete saamiseks kulunud aja võrra.

[RT I 2009, 3, 15 - jõust. 01.02.2009]

(5) Nõusoleku andmisest keeldutakse, kui maavaravaru või loodusliku kivimi, setendi, vedeliku või gaasi, mis ei ole maavaravaruna arvele võetud, kasutusotstarve ei vasta käesoleva paragrahvi lõikes 2 sätestatule või selle eemaldamisega looduslikust olekust kaasnes või kaasneks oluline keskkonnakahju.

[RT I 2008, 28, 183 - jõust. 13.07.2008]